

Kui Liisa kirjutas kirja...

Ulrike Plath, Kaarel Vanamölder

Kõnekad allikad ei pea alati olema asiselt inforikkad. Mõnikord löövad pahviks mitte uued faktid, vaid siirad emotsioonid ootamatus kohas ning ebakonventsionaalses vormis. Hoiame käes kirja, mis räägib üht uut (või vana) lugu uuel või hoopis vanal viisil, uues või päris vanas keeles, kindlasti aga uues kontekstis. Meiega räägib inimene ja grupi esindaja, kelle häält eriti tihti ei kuule; kirja kaudu kõneleb Liisa Mathilde Pulst (1870–1957) – „tüdruk, kes tuli maalt linna“,¹ maakogukonnast pärit vallasema, kes andis oma kolm poega lastekodusse, lihtne tööinimene, kellel oli linnas raskusi püsiva teenistuse leidmisel, lapsehoidja, kes muutus oma elu lõpukümnenditel Riia baltisaksa perekonnas armastatud ja austatud perekonnaliikmeks. Tutvustame kirja, mille ta 1946. aastal suure vaevaga kirjutas ning millest adressaadid ainult osaliselt suutsid aru saada. Kiri kajastab lõplikku otsust tema elus: jätta poeg ja elada oma õigete, baltisaksa lastega koos. See on radikaalne armastuskiri, mille taustaks kumab lihtsa naise elu traagika sadakond aastat tagasi, kiri, mis teeb küsitavaks rahvusliku kuuluvuse dominantsuse. Küsimus, kas üldse avalikustada Liisa elulugu, on kooskõlastatud temaga seotud inimestega.

Teise maailmasõja lõpust oli möödunud poolteist aastat ning Saksamaal olid pirnid taas küpseks saanud, kui 10-aastane Margit Mende sai sinises ümbrikus kirja, mille talle ulatas postiljon väikeses Sievershauseni-nimelises külas Sollingi keskmäestikus Hannoveri ja Göttingeni vahel. Pikkade patsidega tütarlap-

sele oli kirja saatnud ülalmainitud 76-aastane lapsehoidja Liisa, kes teenis Mende perekonnas alates Margiti sünnist Riias 1936. aastal.

Kirja ümbritseva loo, mida järgnevalt püüame üksikasjalikumalt lahti seletada, võiks kokku võtta järgnevalt: 1939. aastal oli Liisa koos perekonnaga Riias Warthegausse ümber asunud, 1945. aastal peale tungiva Punaarmee eest Posenist (Poznań) põgenenud ning jõudnud pärast vintsutusi ja sõjaõudusi Lääne-Saksamaa põgenikelaagrisse, kust pärast paarikuist ootamist viidi nad veokiga metsaga ümbritsetud külla Alam-Saksimaal ning pandi elama natsiaegse külavanema majja kahte väikesesse ruumi teisel korrusel. Pisut suuremas toas elas Margit õdede-vendade ja emaga, väiksemas toas elasid tema vanaemad ning Liisa, kolmas vanaema, kes jagasid omavahel kahte olemasolevat voodit. Kitsaste elamistingimuste tõttu saatis perekonnapea, mehe kaotanud Nora Mende, Liisa 1946. aastal tema poja, Riias sündinud Nikolai Pulsti juurde, kes oli pärast sõdimist *Landeswehr*'i ridades juba 1920. aastatel lahkunud Lätist Saksamaale.

Liisa suunati oma poja perekonna juurde Gladbecki linna. Ta ei olnud seal veel pikalt viibinud, kui ta otsis pliiatsi, paberi ja sinise ümbriku, et kirjutada – pole võimatu, et isegi elu esimest kirja. Ta oli sunnitud kirjutama, sest ei pidanud enam poja juures vastu ning tema jaoks oli aeg lahkumiseks küps. Appihüüe Sievershausenis on kirjutatud Liisa foneetilises eesti-(balti)saksa segakeeles, millel tänases mõttes sama hästi kui puudub grammatika ja ortograafia.²

¹ K. Ristikivi. *Õige mehe koda*. Pegasus. 2008, lk. 7.

² Liisa kirjutatu grammatika iseärasustesse laskuda pole siinkohal vajalik, seda peaksid ilmselt kommenteerima lingvistid. Samas ei ole hetkel võimalik öelda, kas Liisa kirjutamisoskus võis olla vanuse tõttu halvenenud. Saksa-eeesti segakeele ehk „Halbdeutschi“ kohta on ilmunud nii mõnigi uurimus: C. Hasselblatt. *Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. De Gruyter, Berlin, 2006, lk. 219–221; C. L. Gottzmann, P. Hörner. *Lexikon der deutschsprachigen Kultur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Bd. 1. A-G. De Gruyter, Berlin, 2007, lk. 134–135.

1.

Frelin
Margit Mende
Solling Siwershaus
Dorfstr. 95
German
Privat
13.9.46 Gladbeck

[lk. 1]

Meine Libe Prou Mende,

Sei mih pöse et ihwerstene pesser Sreben aper ih pitte seer eerli pistimt et Pruder Hari minukommen apolen soes nell wii kan er atnihtsuleben ih absun alle arbed wärtije mahd Wiertochter gernitts ta maht sebs ta at wipees warum ihsolla eer kommend te prehts meine Soon ohp 5 Monad wii solle eer leeben semmer olin Karten wii sönesweter war aber was wisuntise seid mahen ihleib kants tum ih wel perik atsun imme et was mahen mich gaseleht tenge se 5 Monad gits en ehpirnitt suneemd Eetit preht weni Sreib prüifp on wassole mahen pitte elfe mih wii kan.

[lk. 2]

Meine Son hat parpirnen Kinderjesik. keine westen atrese paket Sreben mehte Haritise seit mich kommen abolen mehte Pirnen meer krien alles aus veel enjewegdkleeser ihwidsun enmal kommen ta wisun erdselen aber ihpitte witsun nimand mih apolen eine woche wor sereip sikken eerwil nicht leiben eh weind eedetah und naht tudlide Meine liibe Kinden ich tangen hardsli und krüst ertsli Wolfu absun par Strunve strit Ingi woust andsu Diti 1. pall, Puppe Volfpi Margid kleine puppe tekke wii arterje wints eer wilniktterben Pviel Krus Moma, pirn oma.

[lk. 3]

Liebe Märgid und Ingi
weel tangen iere Küsse und Grüsse
teine Liisa

pite Mamini las hongel Häri kommen mih apholen ih kan meine liebe Kinden werlassin ih pin Jesund Teine Liisa

[lk. 4]

(joonistused)
tene Liebe Liisa meine liebe Diiti
Grüsse und Küsse
(joonistused)
Mene Liisa
meine Lieb Liebe Wolfpi viele Küsse
Glatpeke
Pulst
Weberstr. 12

Meine Liebe Frau Mendele
 Sei mir grüße et ihwerstene
 pesser Leben aber ih pitte
 per eerte pistint et Kinder
 Hari miru kommen apolen
 was nell wikan et drit pitte
 ih ab sun alle arbed wärtje
 mahd Wier tochter Tapitte ta
 macht jels ta at wifes quareum
 ihfolte er kommen te prahs
 meine Paar ght 5 Kanad
 mi jelle eer leehen jemmee
 olin Karter wie Jones wate
 wer aber was wifuntise jeld
 mahan ihleil Karts tuum
 ih welpurik al fur unne et
 was mahan mi jaleht tenge
 je 5 Alomad jits es ih jinhoff
 jureend Etit prcht meri jreib
 jwipore was jole mahan
 pitte ih je mi wie Harv

Meine Sonn at parri mesi
 Kinder je jik Kine werten
 atese jadet jraes. Mehte
 Haritise jelt zinde Kommer
 jfolen mihte Dorennuertkeien
 alles aus weel enje nejkleser
 ih wiesun er midl Kommer
 ta wiesun er welen aber ih pitte
 witsun nimand mi jgaler
 eine mohe wor jwip jikken
 er midl miht leehen
 ih jreind sedetah end macht
 leud lide. Meine Liebe Kind
 ihtangen hardsli: un
 Komst etoli Wolpi abeen
 1 an Strauss ne Strik jorgi jwust
 and m jati j pall / Puppe Wolpi
 Harpid kleine puppe Hilde mi
 astufe werts er w jdrichter hon
 Pittere Kous Nomma / jwip er midl.

Liisa Pulsti kiri Margit Mendele 13.09.1946. Leheküljed 1–4. Erakogu

Liebe Margit
 und Tingu
 und Tangen eine
 Kusse and Grusse
 teine Lura
 jute Nammi laes
 kangel Hari kommen
 mi apolen ih kan
 meine liebe Kinder
 weclassin ih jpin jesam
 Teine Lura

§§§§§§§§§§§§§§§§
 §§§§§§§§§§§§§§§§
 * * * * *
 Teine Liebe Lura
 meine liebe Duet
 Grusse and Kusse
 §§§§§§§§§§§§§§§§
 * * * * *
 §§§§§§§§§§§§§§§§
 meine Lura
 meine Liebe Lura
 Wolpi midl Kusse

2.

Preili
Margit Mende
Solling Siwershaus
Dorfstr. 95
Saksamaa
Isiklik
13.9.46 Gladbeck

[lk. 1]

Minu kallis proua Mende³

Ära ole kuri, et ma paremini kirjutada ei oska, aga ma palun kogu südamest, et vend Harri⁴ tuleks mind ära tooma nii kiiresti, kui see on võimalik. Siin ei saa ma elada.

Ma olen juba kogu töö ära teinud. Minia⁵ ise ei tee midagi. Ta on kuri, et ma siin olen. Ta räägib [sellest] minu pojaga.⁶ Kuidas peaksime me siin 5 kuud koos elama? Ma olin aias, kui ilm oli ilus, aga mida peaks sel ajal tegema? Ma jään päris lolliks, lähen hulluks, mul on alati midagi teha olnud. Mul läheb halvasti, arvan, et viie kuu pärast pole enam pirne.⁷ Edith⁸ räägib vähe. Saada palun kirjas/kirja, mida ma tegema pean. Palun aita mind täiest jõust!

[lk. 2.]

Mu poeg saatis lastele mõned pirnid. Keegi ei osanud pakile aadressi kirjutada. Saaks Harri ometi lähemal ajal järele tulla. Ta võiks veelgi enam saada pirne purgis. Ma tulen ükskord, ta räägib sellest, aga ma palun, et keegi tuleks mulle järele. Saatke nädal varem kiri. Siia ei taha ma jääda. Ma nutsin iga päev ja õhtu, mul on kahju. Minu kallid lapsed, mõtlen südamest teile ja tervitan teid südamest. Wolfile olen ma juba ühe paari sokke kudunud, Ingele labakud, Dieterile palli, Wolfile nuku, Margitile väikse nukuteki, millist ta endale soovis. Siia ma ei taha surra. Palju tervisi isapoolsele vanaemale (Moma),⁹ pirn emapoolsele vanaemale (Oma).¹⁰

[lk. 3]

Kallis Margit ja Inge, suur aitäh teie suudluste ja tervituste eest. Sinu Liisa.

Palu ema, las onu Harri tuleb mulle järele, ma ei saa omi armsaid lapsi maha jätta. Ma olen terve.

Sinu Liisa

³ Nora Mende (sünd. Reymann, 1910–1992), tema lapsed on Margit (sünd. 1936 Riias), Inge (sünd. 1939 Riias), Dieter (sünd. 1941 Posenis) ning Wolfhard (sünd. 1943 Posenis).

⁴ Harry Woldemar Manfred Reymann (1912–1986), Nora Mende vend, kes elas 1946. aastast Hamburgis.

⁵ Viktoria Katharina Pulst (1902–1986).

⁶ Nikolai Pulst (1899–1980), Liisa kolmas poeg.

⁷ Nikolai Pulsti aias kasvas pirnipuu Abbé Fétel'i sordist, mille vilju saatis ta igal sügisel Liisale. Sellele vanale sordile on omane, et viljad peavad pärast korjamist septembris veel mõni kuu järeleküpsema. Nii säilivad pirnid isegi jaanuarini välja. Liisa hoidis pirne voodi all kohvris ning vaatas hoolega nende küpsemise järele. Pirni lahtilõikamine oli Sieverhausenis sündmuseks, mida mäletatakse peres siiani.

⁸ Nikolai ja Viktoria tütar (1925–1973).

⁹ Anna Mende (sünd. Bremsch, 1876–1952).

¹⁰ Alma Emilie Reymann (sünd. Zimmer, 1879–1964).

[lk. 4]

(joonistused)

Sinu kallid Liisa

Mu kallid Dieter, suudlen ja tervitan

(joonistused)

Minu Liisa, minu kallid, kallid Wolfi, palju suudlusi.

Glatpeke

Pulst

Weberstr. 12

Lugu Liisast, kes eakana jõuab viimaks oma poja juurde, ei saa ootuspärast õnnelikku lahendust. Selle asemel loeme kirja, kus vananimine pisarais palub, et teda toodaks võimalikult ruttu oma poja juurest ära.

Mõistmaks, kes oli Liisa ja milliseid otsuseid ta pidi elus langetama jõudmaks kirja kirjutamiseni, võib valida erinevaid teid. Üks viib arhiividesse, teine mälestustesse. Ainult mõlema teega koos on võimalik saada adekvaatset pilti tegijast ja tegudest, sest Liisa ennast kergesti kätte ei anna. Eestis, Lätis ja Saksamaal leiduvad arhiivimaterjalid võivad kergesti viia tõlgenduseni, et tegemist oli harimatu, tundetu ja õnnetu inimesega, kes ei ole kunagi otsustanud ise oma elu üle, vaid on olnud saatuse mängukanniks. Kuid see arusaam ei lähe kokku baltisaksa perekonna mälestustega, kus Liisat meenutatakse suure austuse ja armastusega kui inimest, kes hoidis peret koos ja aitas selle liikmeid oma praktiliste oskustega kõige halvematel aegadel.

Mälestusi Liisast on tema kahel perekonnal. Ühelt poolt mäletavad teda Mende pere endised lapsed, kellest kõige vanem, Margit Plath, sai 2016. aastal 80-aastaseks. Koostöös Tallinna Ülikooli Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse, ETA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ja Eesti Rahva Muuseumiga käidi teda 2016. aasta jaanuaris intervjueri-

mas. Teiselt poolt on olemas Liisa pojapoja Karlheinzi (1928) mälestused,¹¹ mis kohati erinevad Margiti lugudest. Olgu siinkohal üle korratud, et mälestustes kajastuvad eeskätt hinnangud, vähem faktid. Samas on mälestused vahel ainus alusmaterjal, mille põhjal lugu jutustada.

Liisa saksa elu

Nagu öeldud, tuli Liisa Mende perekonda kohe pärast Margiti sündimist, varasuvel 1936. aastal ajalehekuulutuse kaudu. Mende perekond kuulus Riia jõukate patriitslike kaupmeeste kihti, mille patriarh, Harry Reymann senior, otsustas pereliikmete käekäigu üle. Ka perekonda abiellunud Oswald Mende töötas tema firmas.

1934. aastal sündis perre esimene poeg Harry-Horst, kuid alles teise lapse sünniga tekkis eluröömsatel vanematel, kes armastasid käia Riia ooperis jne., vajadus lapsehoidja järele.¹² Nora Mende mälestuse järgi nõustus Liisa jääma perekonda, kui nägi, kuidas Nora oli tõstnud paarikuist Margitit jalgupidi hällist välja, nagu oli tol ajal moes.¹³ Margiti jaoks oli Liisa algusest peale „tema Liisaks“ ning selleks ta jäi ka hiljem, kui sündis veel neli õde-venda, keda Liisa samuti hoidis ja kasvas.¹⁴ Liisat iseloomustab Margit eelkõige kui väikest akuraatset ja järjekindlat naist, kes armastas kanda ka Saksamaal imeilike eesti rahvariiete sarnanevaid seelikuid, kes oli armas ja armastatud perekonnaliige, mitte kunagi alandlik teenija. Vajadusel võis Liisa härra Mendega kurjustada, kui isa asus Margitit tehtud pahanduste pärast karistama. Laste pahandused olid Liisa pahandused ning isa oleks pidanud teda karistama, mitte aga lapsi.¹⁵ Iseloomuliku märgina vanemast ajastust teietas Liisa „prouat“, kuid härra ja jumalaga oli ta, nii nagu lastega, ikka

¹¹ Projekti käigus võttis Margit esimest korda elus kontakti Karlheinziga ning järgnesid pikad telefonikõned, kus räägiti Liisast. Nii on Karlheinzi mälestused oma vanaemast Margiti vahendatud.

¹² Intervjuu Margit Plathiga, Kaarel Vanamölder, Karin Leivatgija, 14.01.2016, Stadtbergen, 812_0021.WMA, 00:17:23–00:20:19 (edaspidi M.P. 812_0023.WMAa).

¹³ Nora Mende mälestused. Mein Leben. Käsikiri, erakogu, lk. 8.

¹⁴ M.P., 812_0021.WMA, 00:03:10, 00:20:19.

¹⁵ M.P., 812_0021.WMA, 00:28:19–00:30:30.

sina peal.¹⁶ Liisa oli perekonna liige, kõige rohkem armastatud „kolmas vanaema“.

Baltisakslaste lahkumise käigus loobus 69-aastane lapsehoidja samuti Läti kodakondsusest ning siirdus „sakslasena“ Warthegausse. Kuidas Liisal õnnestus Lätist lahkuda, ei ole praegu teada. Üldiselt on selge, et ümberasumise käigus võimaldati mõnede eestlastele ja lätlastele kaasa minna, sest etnilised piirid eestlaste ja sakslaste vahel olid tihti peale ähmased. Seda eelkõige kultuuriliselt assimileerunud ja segaperekondades. Saksa *Kulturverwaltung*’i nimekirjadesse oli sattunud 1925. aastal nii mõnigi eestlane, venelane või rootslane, kes sel viisil lootis oma lastele või endale parimat tulevikku.¹⁷ Samas oli ka saksa perekondades teenivatel vanematel inimestel võimalik ümber asuda Warthegausse.¹⁸ Poznańis oli Liisa veel olnud lihtsalt lapsehoidja, keda me ainult harva näeme fotode peal. Siiski ta elas perekonnaga koos poolakatest „vabastatud“ korteris ning juba see eristas teda poolakaist köögi- ja toatüdrukutest, kes tulid ainult päeviti. Kui Margitit piinasid öösiti halvad unenäod Poznańi pommitamisest ja klassist ühel päeval kadunud samuti Margiti-nimisest poolatarist sõbrannast, kellest keegi ei tohtinud ühtäkki enam rääkida, läks ta üle pika pimedada koridori Liisa voodisse, turvalisse paika – sest suures kreeka pähklipuust nikerdatud Riiast kaasa võetud abieluvoodis möllasid juba väiksemad õed-vennad.¹⁹ Neil öödel oli Liisa olemas nagu ka kõikidel teistel, parematel aegadel.

Läände põgenemise ajal muutus Liisa staatus ka täiskasvanute silmis – sest paljuski tänu temale õnnestus perekonnal ellu jääda. Liisa oli see, kes pakkis vajalikud asjad vank-

ritele, kes muretses selle eest, et oleks olemas piisav hulk pakse tekke, elamaks üle 1945. aasta sõjatalve lahtiste vankritega põgenejate vooris. Mitte just eriti praktiliste oskustega Nora, Margiti ema, oli põgenemisel ehted maha jätnud, aga kaasa haaranud piparkoogitaina.²⁰ Liisa asendamatu tähtsus põgenemisel näitab järgmine lugu. Kui 20–30 vankrist ja samast hulgast perekondadest koosnev voor teel Läände edasi liikus ning ühel ööl mõisas peatus, kus pakuti põgenikele ööbimisruumi suures toas, kukkus ühtäkki laest alla voodite vahele suur lühter. Liisa teatas seepeale, et nüüd tuleb otsekohe uuesti pakida ja viivitamata edasi liikuda. Need, kes otsustasid jääda, langesid järgmisel päeval Punaarmee kätte ning tapeti.²¹ Liisa oskas põgenemisel pimedates lehma-, hobuse- või lambatallides ja ka hiljem Saksamaal meisterdada valguse saamiseks peerge.²² Eriti oluline roll oli Liisal 1945. aasta kevadel, kui perekond sattus venelaste kätte. Mitte et ta oleks osanud eriti hästi läbi rääkida, kaitsmaks nooremaid naisi ja nende õmblusmasinaid – see oli hoopis Margiti isapoolse vanaema ülesanne, kes oma peene Peterburi Smolnõi gümnaasiumi kõrg-vene keelega sõdureid läbi sõimas – et kas teil häbi pole... Liisa hoidis samal ajal oma praktiliste toimetamistega üleval perekonna eluvaimu, eriti pärast seda, kui pere vanem poeg oli saanud surma, astudes granaadile, ning punaarmee-lased olid pereisa surnuks peksnud, kuna taskust leitud „Führerschein“ (juhiluba) olevat tõendanud vangistajatele mehe seotust füüreriga.²³ Allesjäänud perekonda taheti tagasi Venemaale saata, kuigi oldi juba Elbe ääres ning teisel kaldal paistis ameeriklaste tsoon, ent sinna suutsid ujuda sõdurid, mitte aga

¹⁶ Intervjuu Margit Plathiga, Kaarel Vanamõlder, Karin Leivategija, 14.01.2016, Stadtbergen, 812_0023.WMA, 00:00:08–00:01:30 (edaspidi M.P. 812_0023.WMAa).

¹⁷ O. Angelus. Die Umsiedlung der Estlanddeutschen 1939/40 in estnischer Sicht. – Baltische Hefte. Jahrgang 15 (1969). Hirschheydt, Hannover-Döhren, 1969, lk. 112.

¹⁸ O. Angelus, *ibid.*, lk. 114–115.

¹⁹ M.P., 812_0021.WMA, 00:42:29–00:44:44.

²⁰ M.P. 812_0021.WMA, 00:58:33–01:02:45.

²¹ M.P., 812_0021.WMA, 01:04:05–01:06:30.

²² M.P., 812_0021.WMA, 01:04:05–01:06:30; 01:36:13–01:38:00.

²³ M.P., 812_0021.WMA, 01:08:10–01:10:19.

Liisa "oma" baltisaksa lastega Sievershausenis, u. 1947. a. Vasakult: Margit Mende, Ingeborg Mende, Liisa Pulst, Wolfhard Mende, Dieter Mende. Erakogu

eakatest naistest ja lastest koosnev perekond. Ühtäkki perepeaks saanud ema kaalus sel hetkel enda ja pere mürgitamist tsüaniidiga, mida oli kogu põgenemise igaks juhuks kaasas kandnud. Punases kotis, nagu isegi lapsed teadsid. Samal ajal valmistas Liisa sõduritest Elbe kaldale maha jäänud nahksetest seljakottidest mänguhobuseid, mis aitasid lastel olukorraga toime tulla.²⁴

Sõjajärgselt Sievershausenis

Kui perekond oli jõudnud Sievershausenisse, küpsetas Liisa kõige halvemast, nn. seajahust leiba, ta oskas näiteks külmast mannapudrust valmistada võltshanerasva, võrtsitades seda punega, ta tegi kalja ja leivasuppi ning hiljem, kui raha tekkis juurde, loomulikult ka pashat ja pirukaid, täidetud pannkooke ning kohvikreemi. Kasemahla kogumine keelati ära, sest Saksamaal olid teised reeglid ja kombed. Tä kodus eesti mustriaga mütse, salle, kindaid,

mida lahkesti kinkis küla tähtsamatele inimestele. 50–60 marga suurusest pensionist hoidis ta nii palju kokku, et sai Norale ikka ja jälle kuu lõpus raha laenata.²⁵

Nii oli endisest palgatud lapsehoidjast põgenemise ja uue elukorraldusega seoses saanud Saksamaale jõudes oma inimene, perekonnaliige. Nüüdsest näeme teda perefotodel laste ja muu perekonna keskel. Tä oli nendega samades ruumides ka siis, kui tulid kaugemad ja tähtsamad inimesed, kuid samas vastutas jätkuvalt lihtsate koduste ülesannete eest. Tema asi oli koristada ja pesta nõusid, tema kaunistas ruumi kaseokstega, kui väsinud tapeedid koorusid, meisterdas kartulitest ja kommipaberitest kaunistusi ning otsis kalmuseid põranda katmiseks. Poistele õpetas, kuidas ehitada lõkse laululindude püüdmiseks, et neid siis hiljem suure rõõmuga jälle vabastada; tüdrukutele, kuidas koristada.²⁶ Tä oli naine, kes oskas hästi hoida väikseid lapsi, kui need olid haiged, lauldes neile eesti laule,

²⁴ M.P., 812_0021.WMA, 00:35:59.

²⁵ M.P., 812_0022.WMA, 00:06:39.

²⁶ M.P., 812_0022.WMA, 00:46:11; 00:48:40–00:49:10.

ravides valusid siidipaberile joonistatud tähtedega (samad tähed, nagu kirjas leiame). Leides üles kadunud asju, sidudes „kuradi jalad kinni“,²⁷ oli ta ka teismeliste jaoks autoriteet.

Elu Liisaga Saksamaal pärast sõda oli laste jaoks aga ka mõneti keeruline. Kuigi ta peale mõningate söimused ja stampfraaside lastega eesti keeles ei rääkinud, mõjutas tema omapärane saksa keel nende keelelist arengut. Kui väiksem poeg, Wolffi, pidi minema Sievershausenis kooli, tahtis õpetaja suunata teda erikooli – tema poolsaksa keele tõttu peeti poissi arengus mahajäänuks. Keeleliseks ühtlustumiseks kulus tal koolis kaks aastat.²⁸

Margit oli Liisa jaoks kõige lähedasem inimene. Kui ta läks internaati õppima, algasid Liisale rasked aastad, nagu ta kurtis kirjades oma Riiga jäänud õele.²⁹ Kui Margit oli 1957. aastal oma patsid maha löiganud, tulevase abikaasaga tutvunud ning otsustanud asuda õppima pedagoogikat Göttingeni ülikoolis, tahtis Liisa mõistagi temaga kaasa tulla. Ta olevat hirmsasti nutnud ja palunud, et teda lastaks magada kas või tudengituaalse ees põrandal. Kuid see oli mõeldamatu. Keegi ju ei läinud 50-ndate aastate Saksamaal ülikooli õppima oma vana lapsehoidjaga! Margitit kiusab siiani teadmine, et tema otsus jätta Liisa lõplikult maha ning astuda uude, modernsesse ellu võis põhjustada Liisa insuldi ja surma samal aastal.³⁰

Pole kahtlust, et Liisa oli vähemalt laste jaoks täiesti integreerunud perekonnaliige.

Samas paistab silma, et ei Margit ega tema õed-vennad teadnud kuigi palju Liisa elust enne 1936. aastat.³¹ Liisa ei rääkinud peaaegu mitte kunagi iseendast, oma „eelmisest elust“ Eestis ja Lätis ega langetatud otsustest. Kõik, mida lapsed teadsid, oli ähmane lugu, kuidas Liisa oli kasvanud üles väga kitsastes oludes kusagil Sindi kandis. Isegi tema sünni- ja surmaaastad ei olnud neile teada.³² Kes oli Liisa enne, kui ta perekonnaga liitus? Mis juhtus tema lapse/lastega? Abiks on siin Karlheini mälestused,³³ suuremal määral aga arhiivalikad.

Liisa noorus – elu Pärnumaal

Liisa elu kajastavate allikate hulk pole suur. Inimese puhul, kes kuulus alamkihti, on see pigem tavaline. Teavet pakuvad peamiselt napolisõnalised kanded kiriku- ja majaraamatutesse, isikut tõendavad dokumendid ning osati säilinud kirjavahetus pereliikmete vahel.

Liisa Mathilde Pulst³⁴ sündis 7. aprillil 1870. aastal Sindis. Tema isa, Mihkel Pulst seenior³⁵ (1835–1888) oli sealsamas kõrtsmik. Kokku oli peres 12 õde-venna, kellest küll mõned noorelt surid. Liisa elu esimese paarikümne aasta kohta on teada väga vähe. Laste sünnikannete järgi otsustades oli Mihkel Pulst *sen.* olnud varem Sindi mõisas Pulli talus sulaseks ja hiljem peremeheks (*Wirth*).³⁶ Seejärel oli ta töötanud kümme aastat

²⁷ Taskurätik tuli laua- või toolijala ümber siduda. Siis leiti kadunud ese kiiresti üles. M.P., 812_0022.WMA, 00:21:31–00:22:11.

²⁸ M.P., 812_0021.WMA, 00:31:27.

²⁹ Kiri: Mali Maria (Maarli) Murnieks Liisa Pulstile 26.08.1953.

³⁰ M.P., 812_0021.WMA, 01:59:55–01:50:57.

³¹ Olemas on ka Nora Mende (sünd. Reymann) kirja pandud memuaarid, millest saame samuti üht-teist Liisa kohta teada.

³² Sellest tuleb ka viga eelnevalt Liisast kirjutatud lühikeses kirjatükis, U. Plath. Kadunud kuldne kese. Kuus pilti Eesti ajaloost rahvusüleses kollaažis. – Vikerkaar 2009, nr. 7–8, lk. 91–98.

³³ Seni on neid olemas ainult Margiti kaudu vahendatuna.

³⁴ Liisa Mathilde Pulsti ja tema lähedaste kohta leidub andmeid ka genealoogiaportaalis Geni, andmed kogunud Diana Mitt: <https://www.geni.com/people/Liisa-Mathilde-Pulst/600000004303282351?through=600000004303282405> [05.05.2016].

³⁵ Sindi vallas tegutses veel teine samanimeline isik, sepp Mihkel Pulst ning kuna Liisa Pulsti esimese poja nimeks sai samuti Mihkel, siis nimetame Liisa isa Mihkel Pulst seenioriks.

³⁶ Vt.: EELK Tori kogudus, sünni-, abielu- ja surmameetrika 1859; EAA, f. 1282, n. 1, s. 41, l. 21; EELK Tori kogudus, sünni-, abielu- ja surmameetrika 1861; EAA, f. 1282, n. 1, s. 43, l. 35.

Sindi kalevivabrikus nii töölise kui ka kõrtsmikuna (*Krüger*),³⁷ hiljem saanud peremeheks Sepa renditalus ning surnud 1888. aastal uppumise läbi.³⁸ Mende perekonnapärimus räägib uppumisest purjuspäi külatiiki.³⁹ Liisa oli sel ajal 18-aastane, tuttav maa- ja mõisaelu, kalevivabriku ning kõrtsimiljööga. Mihkel Pulst *sen.* surma järel pidid tema lesk ja vanem poeg lahendama vaidluse maksmata jäänud rendi üle Sepa talu omanikuga. Kohtu protokollist selgub, et lesk ja poeg elasid pärast perekonnapea kaotust Sauga mõisas.⁴⁰ Liisa tollase elupaigana võiks tulla kõne alla veel ka Taali Sindist veidi põhja pool, kuid sellest allpool.

Margit Plathi mälestuste järgi oli Liisa harjunud väiksest peale tööd tegema. Ta karjatas hanesid, hiljem lehma.⁴¹ Koolis olla ta käinud kolm talve, õppides lugema, kirjutama ja matemaatikat, kusjuures ainult viimast osanud ta „hea“ tasemel.⁴² Koguduste personaalraamatutes on hinnatud tema lugemisostkust kas keskmiseks või alla selle.⁴³ Liisa oli seega vähese haridusega töökas maatüdruk, kes siirdus, nagu paljud teisedki 19. sajandi lõpul, linna õnne otsima. Personaalraamatute andmeil on ta olnud kuni 1893. aastani Tori koguduse liige, lahkunud seejärel Pärnusse Eliisabeti kogudusse⁴⁴ ning alates 1901. aastast olnud juba Riia püha Jakobi koguduses.⁴⁵

Liisa lapsed

Arusaamad perekonnast, perekonnanormidest ja seksuaalkäitumisest on ajas muutunud ning grupiti erinevad. Nii võivad isiku langetatud otsused esile kutsuda väga selgeid emotsioone mitte ainult nende hulgas, kes teda tundsid, vaid ka kõrvalseisjate seas.

Perekonnamälestused lahknevad juba lihtsas küsimuses, kas Liisa abiellus. Kui Mende perekonnas teatakse, et ta oli vallaline, siis Liisa pojapoeg Karlheinz räägib, et Liisa abiellus Mihkli-nimelise müürsepa, kes olevat redelilt surnuks kukkunud.⁴⁶ Mõlemad aga mäletavad, et Liisal oli olnud kaks poega, kes anti lastekodusse.⁴⁷ Pilk arhiivallikatesse toob rohkem selgust. 20-aastaselt (1890) sünnitas Liisa Sindi vaestemajas (*Zintenhof Armenhaus*) esimese vallaslapse (Mihkel Pulst⁴⁸) ning neli aastat hiljem Pärnus teise (August Ferdinand⁴⁹). Kirikumeetrika info järgi polnud ta seega abielus. Poeg Mihkli järgnevast saatusest pole palju teada, August Ferdinand sai adoptiooni kaudu perekonda, mis kandis nime Roomere. Margiti ja Karlheinz mälestustest ilmneb, et Liisa ei võtnud lapsi endaga Riiga kaasa, vaid andis nad Pärnus lastekodusse,⁵⁰ milleks võiks olla Aleksandri orbudemaja. Asutus rajati 1838. aastal Pärnu abieluseisuses linnakodanike orbude jaoks, kuid oli algusest peale avatud ka teistele las-

³⁷ EELK Tori kogudus, sünni-, abielu- ja surmameetrika 1870; EAA, f. 1282, n. 1, s. 52, l. 21.

³⁸ EELK Pärnu Eliisabeti kogudus, surnute nimekiri 1871–1891; EAA, f. 1279, n. 1, s. 139, l. p. 279.

³⁹ Intervjuu Margit Plathiga, läbi viinud Kaarel Vanamölder, Karin Leivategija, Stadtbergen, 14.01.2016, 812_0022.WMA, 00:06:39 (edaspidi M.P. 812_0022.WMA).

⁴⁰ Toomas Künnapas Sindist Mihkel Pulsti pärijate vastu (1888); EAA, f. 929, n. 1, s. 1203.

⁴¹ M.P. 812_0022.WMA, 00:06:39-00:06:50.

⁴² Intervjuu Margit Plathiga, läbi viinud Kaarel Vanamölder, Karin Leivategija, Stadtbergen, 14.01.2016, 812_0021.WMA, 00:21:30–00:21:33 (edasi M.P. 812_0021.WMA); M.P., 812_0022.WMA, 00:29:29.

⁴³ Vt.: EELK Tori kogudus. Personaalraamat. X Sindi ja Tammiste: EAA, f. 1282, n. 1, s. 382; 1883–1939, l. 97; EELK Pärnu Eliisabeti kogudus. Personaalraamat. VIII köide. Lep-Pus; EAA, f. 1279, n. 1, s. 148; 1879–1897, l. 289.

⁴⁴ EELK Tori kogudus. Personaalraamat. X Sindi ja Tammiste: EAA, f. 1282, n. 1, s. 382; 1883–1939, l. 97.

⁴⁵ EELK Pärnu Eliisabeti kogudus. Personaalraamat XIV köide. Maa-Rü; EAA, f. 1279, n. 1, s. 180; 1898–1940, l. 410.

⁴⁶ M.P., 812_0022.WMA, 00:04:26–00:04:39.

⁴⁷ M.P., 812_0021.WMA, 01:59:56.

⁴⁸ EELK Tori kogudus. Meetrikaraamat: EAA, f. 1282, n. 1, s. 267; 1890, l. 8.

⁴⁹ EELK Pärnu Eliisabeti kogudus. Meetrikaraamat: EAA, f. 1279, n. 1, s. 88; 1894, l. 4.

⁵⁰ M.P., 812_0021.WMA, 01:59:56.

⁵¹ Das Inland. Nr. 42, Mittwoch, 19. Oktober, 1838, lk. 685.

Pildil on tõenäoliselt Liisa vanem poeg Mihkel Pulst 1910. a. Erakogu

tele.⁵¹ 1890. aasta 1. veebruaril oli asutus saanud endale uue maja, mis võimaldas võtta endise väikelaste päevahoiu kõrval ka alaliselt ülalpeetavateks igas vanuses lapsi, kes kuulusid Pärnu kogukonda (*zur Pernauschen Gemeinde*) ning kelle ülalpidamise eest pidi maksma linn.⁵² Orbudemaja juhtis kohalik naiskomitee ning finantseering tagati annetustega. Koolis õpetati suurematele lastele statuudi kohaselt vene ja saksa keelt, mateemaatikat, laulmist ja joonistamist, mistõttu

lastel võis olla peale kooli raskusi eesti keele ortograafiaga.⁵³ See võiks selgitada ka Mihkel Pulsti ortograafia puudusi, mida näeme Liisale adresseeritud postkaardil aastast 1910.

Kahe abieluvälise lapse emana ei olnud Liisa erandlik nähtus. Vallasemade ja vallaslaste arv kasvas 19. sajandi viimasel kümnendil eestlaste hulgas 7,6%-ni ning nende hulk oli peale Tartu ja Võru suur ka Pärnumaal.⁵⁴ Kas nende arvude kasvu taga on vallaslaste parem registreerimine meetrikates või on see näide ühiskonnamuutustest, on raske kindlaks teha. Majanduslikel põhjustel lükkasid mehed abiellumist edasi ning lapseootel või lapsega naistel ei olnud enam lihtne abikaasat leida üldise negatiivse suhtumise tõttu vallasemadesse. Liivimaa lastekodudest ning eesti vallasemade valmisolekust anda oma lapsi lastekodusse ei ole palju teada. Pärnu Aleksandri orbudemaja statuut §20, mis pärines aastast 1841, andis ka vaesunud Pärnu kodanikele võimaluse anda päevahoidu oma lapsi vanuses 7–11 aastat. Ebaselge on, mis õigused jäid sel juhul nende vanematele. Statuudi §19 järgi tuli laste äraandmisega loobuda igasugustest õigustest laste üle.⁵⁵ Võimalik, et sarnane süsteem kehtis ka sajandi lõpul, kui Mihkel ja Ferdinand sattusid lastekodusse. See võiks ka seletada, miks Liisa hilisemates Läti isikutunnistustes nende olemasolu ei mainita.

Liisa kolmas poeg Nikolai on Saksamaal Gladbeckis 1925. aastal väljastatud isikutunnistuse alusel sündinud Riia garnisoni Peeter-Pauli õigeusu koguduse liikmena.⁵⁶ Peeter-Pauli kiriku meetrikaraamatu andmeil oli Nikolai Pulst sündinud 2. augustil 1899 ning ristitud preester Nikolai Poska poolt 19.

⁵² Pernausche Zeitung, 09.02.1890.

⁵³ Vrd. Ants Niidu mälestusi: <http://be.convdocs.org/docs/index-82387.html>; Statut des Aleksander-Waisenhauses in der Stadt Pernau. – Das Inland. 26.02.1841, nr. 9, lk. 132. Vist sama asi kui siin: EAA, f. 1000, n. 1, s. 4353.

⁵⁴ A. Laarmaa. Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899. (Luteri ja õigeusu kirikumeetrika andmetel). Magistritöö. Tartu, 2009, lk. 107–108, 112. Probleemist saame ka lugeda Eduard Vilde töölisromaani „Lunastus“ aastast 1909.

⁵⁵ Statut des Aleksander-Waisenhauses in der Stadt Pernau. – Das Inland 26.02.1841, nr. 9, lk. 130–134.

⁵⁶ Nikolai Pulst 'i ja Viktoria Katharina Egerpak 'i abielutunnistus, Standesamt Gladbeck, Heiratsregister Nr. 16, 16. 01.1925. Erakogu.

⁵⁷ Latvijas pareizticīgo draudžu baznīcu grāmatas. F232-4-15. Rīgas sv. Pētera–Pāvila draudze 1894–1899, lk. 320–321. [vt: <http://www.lvva-raduraksti.lv/en/menu/lv/6/ig/6/ie/3149/book/25983.html>]

septembril.⁵⁷ On tähelepanuväärne, et taas kord vallaslapse (*незаконнорожденный*) ema – Taali vallast Pärnumaalt⁵⁸ pärit talutüdruk Elizaveta Mihkelevna Pulst – on märgitud õigeusklikuks (*православного исповедания*).⁵⁹ Karlheinzi mälestuse järgi andis Liisa Nikolai ning vanema venna August Ferdinandi Riias (luterlikku) lastekodusse nimega „Eichenheim“. Asutus rajati aastal 1872 Riia ühingute „Bürgerverbinding“ ja „Verein gegen den Bettel“ eestvedamisel, juba sama aasta lõpul sai seal elukoha 87 last.⁶⁰ Millal täpselt Liisa oma kolmanda poja „Eichenheimi“ võis anda, ei ole selge. 1899. aastal oli tavalise *Kinder-Asyl*’i kõrval olemas ka väikelaste *Nanny-Asyl*, mis võttis vastu lapsi 6.–7. eluaastani.⁶¹ Mida Liisa pidi laste äraandmiseks tegema, pole teada. Samas on selgusetu küsimus, kas ta ka tegelikult usku vahetas või oli see pigem lapse registreerimiseks vajalik sundsamm.

Elu ja teenistus Riias

Liisa oli kolinud 19.–20. sajandi vahetusel Pärnust kubermangukeskuse Riiga, ta oli 30-aastane, kolme vallaspoja ema, olles nendega siiski jätkuvalt mingil määral kontaktis. Näiteks on 1910. aasta 3. oktoobril saatnud M. (Mihkel?) Pulst postkaardi preili (*Fräulein*) Liisale Keiserwaldis (tänapäev Mežaparks) asuvasse villa Gersdorffi,⁶² mille omanikuks oli Riia aadressiraamatu järgi linnaarhitekt Rudolf Gersdorff.⁶³ Keeleliselt lihtsakoelise läkituse sisuks on võimaliku rahalise toetuse küsimine ning tõdemus, et ema, vend ja teised sugulased (ilmselt elas Riias ka üks Liisa

õdedest – vt. allpool) elavad kenasti.⁶⁴ Ilmselt oli villa Gersdorff Liisa teenistuspaigaks. Karlheinzi mälestuste järgi oli Nikolaile ja Ferdinandile lubatud Liisat sageli Gersdorffide juures külastada. Üldiselt peab ta ema ja poja läbisaamist heaks, millest annavad tunnistust otsese suhtlemise jäljed ning läkitatud postkaardid ja kirjad.

Liisast puuduvad vahepealsed andmed perioodil u. 1910–1918 – ilmselt jätkas ta elu Riias või selle ümbruses, töötades teenijanna, majapidajanna või muudes taolistes lihtsamates ametites. 1918. aasta 11. juunist pärinev sissekirjutus majaraamatus aadressil Kazarmu iela 6-1 Riias tõendab, et Sindist pärit vallaline (lastetu!) eestlannast luteriusku majahoidja (*namiķe*) Liisa Pulst on sisse kirjutatud Eesti armeepassi alusel, eelnevaks elukohaks paralleeltänava kaugusel asunud Ieroču iela 4.⁶⁵ Tegemist on ka ainsa kirikumeetrika andmetega kattuva teatega Liisa sünnikohast, sest neli aastat hiljem vahetas ta lisaks Pärnumaalt Riiga tulekule ja usuvahetusele (?) taas kord „identiteeti“, valides Läti Vabariigi kodakondsuse. Eesti-Läti piirikonventsiooni (19.10.1920) VI ja VII klausli järgi arvati need teisest riigist (käesoleval juhul siis Eestist) pärit isikud, kes elasid esimese riigi (s. o. Läti) territooriumil ega võtnud endale kahe aasta jooksul sünnijärgse riigi kodakondsust, selle riigi kodanikeks, kus nad elasid.⁶⁶ Nõnda sai 1922. aastal 52-aastasest Liisa Pulstist *Līze* Pulsts. Silmitsedes lähemalt Liisa esimest Läti isikutunnistust,⁶⁷ torkab silma, et tema sünnikohaks on sarnaselt Peeter-Pauli meetrikaraamatule taas märgitud Taali küla (*Tali miestā*), millele ametnik on lisanud märke „isiku enda and-

⁵⁸ Stelenskaja volost´ – Staelenhof ehk Taali – Vrd: Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Band I Livland. Riga, 1909, lk. 866; Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I Estland. Böhlau, 1985, lk. 565.

⁵⁹ Samas.

⁶⁰ Beilage zur Rigaschen Zeitung 28. sept. (10. okt.) 1872, nr. 225; Rigasche Stadtblätter, 16.08.1873, nr. 34, lk. 287.

⁶¹ Beilage zur „Rigaschen Rundschau“, 27. september (9. oktoober) 1899, nr. 217, lk. 5.

⁶² M. Pulst Liisa Pulstile 03.10.1910. Erakogu.

⁶³ Rigasches Adressbuch 1912 / herausgegeben von A. Richter. Riga, 1912, lk. 608.

⁶⁴ M. Pulst Liisa Pulstile 03.10.1910. Erakogu.

⁶⁵ Majaraamat Kazarmu iela 6. LVVA, f. 2942, n. 1, s. 6790, L 71p–72.

⁶⁶ Vt. nr. 652. Asutava Kogu poolt 11. dets. 1920 vastu võetud seadus Eesti ja Läti vahelise konventsiooni kinnitamise kohta. – Riigi Teataja 1920, nr. 221/222, lk. 1761–1765.

⁶⁷ Liisa Pulsti pass aastast 1922. LVVA, f. 2996, n. 15, s. 28860.

Lāti meilā m. j. 1922. a.

2

Pass Nr. 208 307

Desig. nr. 1908. 1908. g.

*) Lāti meilā — pilsonu

**) Lihja Elliseļa u. Pulst.

15. jūn., 1922. gadā.

Rīgas Prefekta Palīgs *Luders*

Passu nodalās ārvalsts.

1. Kad un kur dzimis: 20 apr. 1870. g. Igaunijā.

2. Pastāvīgā dzīvošanas vieta: Rīga.

3. Tautība: Igaunietis.

4. Ētība: Lāti meilā.

5. Aroba: Mašīniste.

6. Bērni līdz 15 gadiem*): Neapņēmuši.

7. Attiecības pret kara laukību:

8. Uz kādējam pamateem pāje iedota: Aruijas puse Nr. 26955- Igauniju kaujās.

9. Pasūtītais: apl. Nr. 2000-24 Lāti meilā Igaunijas rosinācija no 1918. g.

10. Passes izpildīšana parafis:

*) Ja izpildītais ir vārdi.

Uz personīgas izziņas pamata vms. Vt. Liisa Pulsti passid 1922 ja 1927: LVVA, f. 2996, n. 15, s. 28860.

Samas.

Liisa Pulsti pass aastast 1927. LVVA, f. 2996, n. 15, s. 28860.

Liisa Pulsti välispass aastast 1927. LVVA, f. 34234, n. 33, s. 6438.

Erakogu.

Esimene Lāti Vabariigi poolt väljastatud pass Lihsa Pulstile 1922. a. LVVA: 2996.15.28860

meil“.⁶⁸ Muu info on sarnane juba käsitletud majaraamatule – tegemist on vallalise eestlannast töölise (strahdniece), kelle usutunnistus on evangeelne-luterlik. Lāti pass nr. 208307 anti välja vastavalt Eesti-Lāti piirikonventsioonile eelnevalt Riias asunud Eesti konsuli poolt väljastatud armeepassi nr. 36956 alusel.⁶⁹

Liisa elust ajavahemikus 1922–1939 annab järjepideva, kuid ūpris nāpisonālise pildi just passides sisalduv andmestik, sest neis registreeriti inimese elukohamuutused, välisreisid, valimistel osāle mine jms. Liisa reisis kullāltkāi palju ja muutis tihti oma elupaika.

1927. aastal sai Liisa eelmise isikutunnistuse alusel juba uue dokumendi, milles tema isikuandmed enam ei muutis.⁷⁰ Lisaks taotles ta samal ajal ka välispassi soiduku Saksamaale Gladbecki, kūlastamaks sinna emigreerunud nooremāt poega Nikolaid (Liisa viibis seal septembrist 1928 aprillini 1929).⁷¹ Ka Eestis elavaid lāhedasi kūlastas ta nende aastate jooksul kolmel korral. Pārnus viibis ta 1926. aasta kevādsuvel, kuid reisi pōhjus on ebaselge. Tallinna-sōitude (1931; 1939) sihiks oli ilmselt seal elav poeg August Ferdinand ning tema pere, viimasest kūlaskāigust 1939. aasta aprillis on sāilunud grupipilt.⁷² Samal, viima-

⁶⁸ uz pers. iz. pam. – Uz personīgas izziņas pamata vms. Vt. Liisa Pulsti passid 1922 ja 1927: LVVA, f. 2996, n. 15, s. 28860.

⁶⁹ Samas.

⁷⁰ Liisa Pulsti pass aastast 1927. LVVA, f. 2996, n. 15, s. 28860.

⁷¹ Liisa Pulsti välispass aastast 1927. LVVA, f. 34234, n. 33, s. 6438.

⁷² Erakogu.

sel Eesti-reisil peatus Liisa mõne nädala ka Sindis oma noorema õe juures, mida tõendab samalt aadressilt 1950. aastal Saksamaale lähetatud postkaart.⁷³ Reised vältasid tavaliselt paarist nädalast mõne kuuni.

Liisa reise puhul torkab silma, et ta kordagi ei naasnud Lätti endisse elukohta, mis viitab n.-ö. lahtisele elule üürikorterites. Ilmselt ütles Liisa enne lahkumist elukoha majanduslikel kaalutlustel üles ning leidis hiljem uue sobiva pinna vastavalt teenistusele. Pikim ning seega ehk stabiilsem periood enne perekond Mende juurde saabumist tundub olevat olnud u. 1918–1929, mil tema elukohaks oli püsivalt Kazarmes iela 6, ehkki pärast Saksamaalt naasmist vahetas ta majas korterit. 1928. aasta algusesse ning samasse majja jääb episood, kus majahoidjat (*sētniece, Hausknechtsfrau*) Lize Pulsti ning korteris viibivat alaealist poissi (tema 13-aastane õepoeg) ründasid kaks relvastatud röövlit, nõudes raha, mida korteris aga polnud. Röövlid kasutasid korteriperenaise vastu vägivalda, kuid pidid viimaks tühjade kätega põgenema ja võeti peagi kinni.⁷⁴ Sündmusest rääkisid nii läti- kui ka saksakeelsed ajalehed. Sõjajärgse kirjavahetuse alusel otsustades võib oletada, et Riias elunevaks õeks oli Mali Maria Murnieks (1879–1969), kes elas seal veel mõnda aega ka pärast sõda.⁷⁵

Passides kajastuvate elukoohaandmete järgi vahetas Liisa ajavahemikul 1918–1936 elukohta vähemalt viieteistkümnelt korral, elades peamiselt Riias või selle ümbruses. Eriti sagedasti vahetas ta elukohta aastatel 1933–1935 (kaheksa erinevat aadressi, neist ainuüksi 1935. aastal viis), mil elukoha (ja teenistuse?) otsingud viisid ka Riias üpris kaugemale Kuldīga ja Alūksne kanti (nt. *Anna pagasts*). Ilmselt paigutub selline ebastabiilne elu 1930. aastate esimese poole globaalse majanduskriisi kon-

Liisa viimast korda Eestis, külas keskmisel pojalt August Ferdinandil (taga, keskel). Tallinn, 1939. aasta aprill. Erakogu

teksti, kui 65-aastaselt lihttööd tegeval naisel oli keeruline end ära elatada. Püsiva elukoha ja teenistuse leidmine perekond Mende juures oli 66-aastase üksiku naise jaoks tõenäoliselt suur kergendus. Viimaseks elupaigaks Riias jäi Liisale Mendede vanalinnas asuv korter aadressil Pils iela 9, mille majaraamatusse on tema tegevusvallaks märgitud teenija (*kalpane*).⁷⁶ Baltisakslaste lahkumise käigus loobus 69-aastane lapsehoidja samuti Läti kodakondsusest ning siirdus „sakslasena“ Warthegausse. Oma viimase „identiteedi“ sai *Volksdeutsche* Liese Pulst 2. veebruaril 1940. aastal.⁷⁷

⁷³ Katrīna Wõigemast Liisa Pulstile 20.04.1950.

⁷⁴ Latvijas Kareivis 16.02.1929, nr. 39, lk. 3–4. [http://data.lnb.lv/nba01/LatvijasKareivis/1929/LatvijasKareivis1929-039.pdf]; Rigasche Rundschau, 14.06.1928, nr. 131, lk. 6.

⁷⁵ Vt.: Mali Maria (Amalia) Murnieks, sissekannet Genis, andmed kogunud Diana Mitt: <https://www.geni.com/people/Mali-Maria-Murnieks/6000000004303282369?through=6000000004303282351> [20.05.2016]. Amalia Murnieks Nora Mendele 14.10.1957.

⁷⁶ LVVA, f. 2942, n. 1, s. 11011.

⁷⁷ Bundesarchiv, R9361-IV/361368.

Pirni- ja lastediplomaatia lapsehoidja retoorikas

Kes siis oli Liisa? Sakslaseks saanud eestlane Läti passiga? Luterlane õigeusu „vahepeatusena“? Lapsi armastav hoidja ja rongema, kes andis kõik enda lapsed ära? Identiteeditu proletaarlane, kes proovis kuidagiviisi ellu jääda? Lisaks loetletule püüdis ta omal viisil hoida kontakte lähedastega – vähese kirjaoskusega inimene, kelle jaoks olid kirjad siiski ainukeseks suhtlusvahendiks. Kontakte Liisa bioloogiliste laste ja Mende perekonna vahel tõendavad ka teised säilinud kirjad. Aasta pärast kirja Margitile saatis Liisa postkaardi Dieterile, samasuguses omapärasel keeles ja jälle Gladbeckist. Liisa lapselaps Edith olla käinud Sievershausenis külas, millest on säilinud foto. Ning loomulikult leidub fotosid ja kirjavahetust ka Liisa matusest. Kõige tähtsamaks sidemeks perekondade vahel olid Liisa eluajal siiski pirnid, mida Nikolai saatis regulaarselt korra aastas. Liisa hoidis neid oma voodi all kohvis, kontrollides iga päev nende küpsust, ning jagas neid suure tõsidusega oma baltisaksa perekonna liikmete vahel. Abbé Fétel pirnid olid kõige tähtsamaks ühenduseks nende kahe maailma vahel ning tema, Liisa, otsustas selle üle, millal ja kellega pirne jagada tuli: „Pviel Krus Moma, pirn oma!“ Samas kasutab ta pirne argumendina, miks peaks talle kohe järele tulema. Oma emotsioone väljendab ta pirnide kaudu. Samamoodi ümber nurgatab ta ema laste kaudu, adresseerides kirja Margitile ning paludes lapsi tema soovi emale edasi anda: „Bitte Mami, lass Onkel Harri mich abholen, ich kann meine lieben Kinder nicht verlassen!“ Ka siis, kui läkitusele on lisatud omaette kiri Norale, milles Liisa kirjutab lähemalt oma probleemidest ja palvest, on kommunikatsioon eri vanuses lastega sama tähtis kui n.-ö. tõsine täiskasvanute jutt. Ka hilisemas kirjas Dieterile näeme sama skeemi – kirjas 5-aastastele poisile on lisatud lause Norale.

Just selles väljendumisvormis võimegi näha teatud jätku eelmodernses baltisaksa lapsehoidja traditsioonis 20. sajandil.⁷⁸ Me tajume, kui suur emotsionaalne side võis olla vana lapsehoidja ja laste vahel ning milline oli teenijate koht baltisaksa perekondades. Liisa kiri ja lugu räägib Balti rahvusülese kooselu ühest väga tundlikust, kuid siiski laialt levinud tõsiasiast, kui teenijad (ammed, lapsehoidjad) pidid tihti oma lapsed maha jätma. Ainult kadakasaksliku tungiga saada sakslaseks seda seletada ei saa. Kindlasti sundis majanduslik seis noori emasid käituma just sel viisil. Samas näeme Liisa puhul väga liikuvat ja paindlikku inimest, kellele polnud probleemiks vahetada üht identiteeti teise vastu. Õigustatult tõuseb küsimus, kas linnastunud töölisklassi näol ei ole tegu rahvuslikult ükskõikse inimgrupiga, kelle jaoks rahvuslik kuuluvus ei olnud määrav. Inimesed, kes isegi rahvusluse kõrgajal, läinud aastasaja 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel, elasid teiste reeglite järgi.⁷⁹ Nõnda võiks Liisa elu kui fenomeni seletada. Teiselt poolt kadus saksa perekonna lastega tegelemisel igasugune rahvusliku kuuluvuse tähendus ning algas suhtlus isiklikul, perekonna tasemel. Liisa sai taaskord armastatud vanaemaks. Ning kui ta enda poja laps temaga ei rääkinud – „Eetit preht weni“ –, siis Margit rääkis küll. Ka siis, kui ta pidi ära minema.

Ulrike Plath

(1972), PhD, baltisaksa ajaloo ja kultuuri professor, Tallinna Ülikooli keskkonnaajaloo keskuse (KAJAK) juht, Tallinna Ülikool, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, plath@tlu.ee

Kaarel Vanamõlder

(1981), PhD, Tallinna Ülikooli keskkonnaajaloo keskuse (KAJAK) juhi assistent, Tallinna Ülikool, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, kaarel.vanamolder@tlu.ee

⁷⁸ U. Plath. Emad, ammed ja korsetid. Balti naised biidermeieri ajal. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi = Baltic Biedermeier: Panoramas and introspections. Tallinn, 2011. (Eesti Kunstimuseumi toimetised, 6.), lk. 153–194.

⁷⁹ T. Zahra. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. – Slavic Review, Vol. 69, nr. 1 (Spring, 2010), lk. 93–119.